

že být jinak, anebo tomu tak není, a co potom v této souvislosti znamená slovo „může“?

To jsou otázky, kterými se zabývá ontologie. Jsou to těžké a velice abstraktní otázky. Mýlil by se však ten, kdo by z toho chtěl vyvodit, že jsou nedůležité. Stačí jmenovat Platóna a Hegela, oba tyto ontology, abychom si uvědomili, že tato zdánlivě životu vzdálená věda může být plodnou silou, která utváří dějiny a život lidstva.

IX. Společnost

Po velice abstraktním rozjímání o ontologických problémech se vracíme k otázkám lidské existence ve světě, a to k těm, které se týkají společnosti. Budu zde používat slova „společnost“ v obvyklém, běžném významu a nebudu dělat rozdíl mezi různými formami, jež na sebe může brát – dejme tomu – společnost v přísném slova smyslu a životní pospolitosť. Půjde tu tedy o tzv. sociální nebo společenské otázky.

Zprvu by se však mohlo soudit, že to budou samé veskrze praktické, politické, politicko-ekonomické, ba dokonce strategické problémy. Máme-li mít například demokracii nebo diktaturu, to – zdálo by se – záleží na tom, která z těchto ústavních forem je účelnější. A jen politik nebo ekonom, tedy praktik, nikoli filosof, může patrně rozhodovat o tom, zda je lepší soukromé vlastnictví, nebo státní monopol výrobních prostředků. Vypadá to tedy tak, jako bychom tu měli co dělat s oblastí ležící úplně mimo filosofii.

A přece tomu tak není. Pochopitelně, ústavní formy a ekonomické struktury je nutno posuzovat do značné míry z hlediska jejich účelnosti. A také je pravda, že filosof má ke konkrétním otázkám z této oblasti – jako ostatně z kterékoliv oblasti jiné – jen málo co říci. Zda má být například státní továrna privatizována nebo ne, zda se dá prezidentovi státu více nebo méně moci, zda se určitý stát uspořádá centralisticky anebo federativně, to je nutno posoudit v každém jednotlivém případě s ohledem na okolnosti; což právě dělají praktici, a ne filosofové.

Ale k tomu, aby se o takových otázkách rozhodovalo, nestačí znát pouze okolnosti. Ti, podle nichž se společenské záležitosti mají hodnotit z hlediska jejich účelnosti, vlastně zároveň říkají, že se předpokládá nějaký účel, tedy cíl. Jaký cíl? Na to někteří odpovídají, že vůbec neběží o filosofickou otázku: cílem je prostě moc státu. Filosof se tu

však zeptá: A proč má být naším cílem právě moc státu? Pokud se teď zastánce uvedeného názoru pokusí své hledisko nějakým způsobem obhájit, pak už to není politika, státověda ani národohospodářská teorie, nýbrž etika, tedy filosofie. A skutečně je tomu tak, že bez filosofie – ať už je dobrá nebo špatná, vědecká nebo diletantská – nelze vůbec mít na společnost názor. Neboť všechny takové názory jsou závislé, jak už jsme řekli, na *cíli*, a určení tohoto cíle patří filosofii.

Nicméně otázka po cíli společenského jednání je sice ústřední, avšak není *první* otázkou, kterou si tu filosof klade. Velkým, fundamentálním problémem sociální filosofie je totiž otázka po společenské skutečnosti. Ta otázka zní: Co je na společnosti skutečného, reálného – a v jakém stupni? Proberu zde pouze tuto otázku, protože myslím, že řešení všech ostatních, jako je například otázka po lidské důstojnosti a svobodě, vyplývá z odpovědi, kterou si dáme na onu první otázku.

Situace je taková: každý z nás pocituje, že ve společnosti má proti sobě moc, kterou může nebo nemusí mít rád, která se však zcela jistě nedá prostě odmyslet jako obrazy naší fantazie. Například nám není dovoleno – jak kdysi s takovou pronikavostí ukázal velký anglický ekonom John Stuart Mill – chovat se tak, jak chceme, a to ani v nejsvobodomyslnější společnosti. Abychom uvedli jen maličkost: všichni se musíme volky nevolky držet v jistých mezích panující módy. Kdybych se pokusil za horkého dne přednášet v koupacím úboru – a často jsem takové pokušení měl –, vyplynuly by mi z toho zcela trapné důsledky. Pravděpodobně bych ztratil své učitelské místo. Dost možná, že by mě zavřeli do nemocnice a můj velectěný kolega psychiatr, který je zároveň jejím ředitelem, by se pokusil korigovat mé ideje o oblékání v horkých dnech vhodnými injekcemi – totiž přizpůsobit je normám platným ve švýcarském univerzitním světě.

Kdyby mě však společnost omezovala jen zvenčí! Ona ale zasahuje i do mého myšlení, do mých pocitů, určuje, alespoň do značné míry, celý můj duchovní život. Tak například je tento můj život dalekosáhle určován řečí. Řeč

však je naprosto závislá na společnosti. Tak jsem se většinu toho, co vím, naučil z tradice – obdržel jsem to od společnosti. A i to, co pocituji a co chci, je ve většině případů dalekosáhle závislé na mé výchově a na tom, co v současné době cítí a soudí společnost jako celek.

Nelze se tedy divit, že se společnost myslícím lidem, filosofům, vždy jevila jako velmi reálná moc. Zdá se, že *je* zde, že *existuje* přesně tak jako ostatní reálné věci na světě – možná je jen vůči mně ještě mocnější, řekl bych ještě reálnější než kterákoli jiná část tohoto světa.

Zde se však hned ohlašují obtíže. Rozhlédneme-li se kolem, nacházíme ve společnosti jen lidi, myslím jednotlivce. Hledám-li například význam slova „lidstvo“, najdu jen individua – lidstvo se prostě zdá být souhrnem všech lidí. A totéž platí i pro jiná společenstva. Rodina, to jsou například otec, matka, děti a možná ještě babička a strýc – a nic víc. Německý národ znamená všichni Němci dohromady. Jakkoli tedy stojí společnost proti mně jako opravdová moc, nenacházím ji nikde. Ve světě, jak se zdá, žádná společnost neexistuje.

Takové úvahy přivedly mnohé filosofy – budu je nazývat „individualisté“ – k tvrzení, že společnost je ryzí fikce. Ve skutečnosti existují jen jednotliví lidé. Dohromady se označují jako „společnost“ – to je však jen slovo. Mluvíme-li o státu, nemyslíme tím vlastně stát – protože něco takového vůbec neexistuje –, nýbrž občany nebo přesněji ty z nich, kteří vykonávají moc. Povinnosti vůči státu jsou tedy povinnostmi vůči hlavě státu, vůči úředníkům atd.

Samozřejmě mi položíte otázku: Jak je možno brát takové tvrzení vážně? Jak mohou tito individualisté vysvětlit evidentní skutečnost tlaku, který na mne společnost vyvíjí? Oni jej skutečně ani nepopírají a dovedou ho také vysvětlit. Podle nich totiž k němu dochází vzájemným protikladným působením jednotlivců. Také elementární částice, třeba elektrony, jsou přece jednotlivé věci, v atomu však vytvářejí celek, a to tím, že na sebe navzájem působí – přitahují se a odpuzují. Podobně lidé ve společnosti. Že se přitom tato přitažlivost nevykládá pouze mechanicky, nýbrž i biologicky či psychologicky, na tom tu nezáleží.

Nejdůležitější je pouze to, že jedinou skutečností ve společnosti jsou jednotliví lidé a celek se skládá výlučně z nich.

Když však o tomto řešení uvažujeme, narazíme v něm na různé obtíže. Nejprve je nápadné, že podle tohoto výkladu musíme vzájemné působení mezi lidmi pojímat jako něco nereálného. Kdyby totiž individualisté brali toto působení jako cosi skutečného, reálného, nemohli by tvrdit, že společnost se skládá výlučně z individuí. Skládala by se potom z nich *a zároveň* s tím z nejrůznějších vztahů – byla by tedy něčím *víc* než sumou jednotlivých lidí. I atom je přece víc než suma elementárních částic, protonů, elektronů nebo jak se ještě jmenují. Tím spíše to platí i o společnosti.

Proč však jsou tyto vztahy chápány jako nereálné? Jen proto, že individualismus se zakládá na určitém pojetí kategorií. Individualisté se totiž domnívají, že to jediné reálné ve světě jsou věci, substance. Všechno ostatní je pryč nereálné, zejména vztahy.

Dalo by se jistě říci, že to jsou neživotné teorie. Ale to je určité omyl. Je-li totiž individualismus v uvedeném slova smyslu pravdivý, potom nelze porozumět ani tomu, jak by společnost mohla mít nějaké právo. To, co *není*, co má být pouhou fikcí, nemůže přece mít žádná práva. Výsledkem této teorie je pak krajní sociálně etický individualismus. Jen málo filosofů se ovšem odvážilo vyvodit tyto důsledky – známou výjimku tu představuje německý myslitel Max Stirner*, který napsal knihu „Der Einzige und sein Eigentum” (Jedinec a jeho vlastnictví), v níž popírá všechny sociální povinnosti. Je politováníhodné, že ostatní individualističtí filosofové neměli jeho odvahy. Neboť, jak se mi zdá, měl Stirner pravdu: je-li totiž už jednou člověk takový individualista a domnívá-li se, že jen jednatel je ve společnosti čímsi skutečným, má potom být též individualistou sociálně etickým.

* Vlastně Johann Caspar Schmidt (1806 – 1856); kniha vyšla r. 1845 a byla později nazývána „biblí anarchismu”. Stirnerovu koncepci podrobil důkladné kritice T. G. Masaryk v *Ideálech humanitních* z r. 1901. (Pozn. překl.)

Sociálně etický individualismus je však tak očividně nesprávný, tak evidentně zraňuje naše chápání morálních hodnot, že celá ta teorie musí být v něčem pochybená.

A proto se v dějinách našlo nemálo filosofů, kteří přijali reálnost společnosti jako fakt a vytvořili teorii opačnou. Z ontologického hlediska pak existují dva druhy takovýchto teorií.

První z nich soudí, právě tak jako individualismus, že skutečné jsou jenom substance. Na rozdíl od individualismu však tato teorie nevidí substanci, alespoň plnou substanci, v jednotlivých lidech, nýbrž ve společnosti. Podle toho máme ve společnosti pouze jedinou věc, jedinou úplnou bytost, jedinou substanci – a to je celek. Individua, jednotliví lidé, jsou jen částí této substance, nejsou to tedy úplné bytosti. Obdobně jako ruka člověka sama o sobě není úplnou věcí, nýbrž právě jen částí věci celé, tj. člověka, je i jednotlivý člověk pouhou částí společnosti.

Druhá teorie vychází z protichůdné nauky o kategoriích, vyvozuje z ní však podobný důsledek. Předpokládá totiž, že vlastně existuje jen jedna kategorie, jedna jediná skutečnost, a to vztahy, relace. Jak už jsem uvedl v minulé úvaze, konstituují se substance, například lidé, prostřednictvím vztahů. To, čím substance jsou, jsou jen díky těmto vztahům; jsou to, abychom tak řekli, svazky relací. Je-li tomu však takto, potom je možno i nutno chápat společnost jako pravý celek, kdežto jednotlivý člověk, který je konstituován společenskými vztahy, se zde ještě víc než v prvním řešení jeví jako něco podřízeného, méně reálného než společnost. „Pravda je celek,” říká Hegel,* původce této nauky, přičemž „pravdivé” se zde chápe jako „skutečné”, „substanciální”, „o sobě jsoucí”. Člověk je u Hegela a jeho žáků dialektickým momentem společnosti, ničím víc.

Stejně jako individualismus vedou i obě tyto nauky k závažným sociálně etickým důsledkům. Je-li totiž společnost tím, co je jediné pravé, skutečně reálné, je-li tím, co jediné plně existuje, a člověk je jen její částí, jejím

* Srv. např. G. W. Hegel: *Fenomenologie ducha*. Přel. Jan Patočka. Praha, ČSAV, 1960, s. 62 n. (Pozn. překl.)

momentem, potom by mělo být jasné, že člověk nemůže mít žádná vlastní práva. Vždyť je ve společnosti, *skrze* společnost a *pro* společnost. To, co z toho vyplývá, je sociálně etický kolektivismus či přímo totalitarismus, podle kterého je člověk v podstatě – i když se to slovy často popírá – prostředkem, a jediným cílem zůstává společnost.

Orwell, autor známého vizionářského románu „1984“*, to vystihl velmi ostře. Jeho hrdina se během mučení táže svého trýznitele, zda diktátor, „Velký bratr“, existuje. Katan se ho zeptá, jak to myslí. A oběť řekne: „Existuje stejně jako já?“ Na to dostane odpověď vyplývající ze sociálního kolektivismu: „Ty neexistuješ.“ Jednotlivý člověk vůbec neexistuje, alespoň nemá plnou existenci. Používá se ho jen a má se ho provždy používat jako nástroje, jako prostředku pro celek, v jehož zájmu je bezohledně využíván. Così tak „nebytostného“, co je jen takovýmto „momentem“, nemůže mít žádná vlastní práva.

To je tedy filosofická antinomie stojící v pozadí diskuse, kterou dnes prochází lidstvo. Co je reálné? Člověk nebo společnost? Co je tu účelem a co prostředkem – celek nebo individuum? Kdo má být komu obětován? Jsou snad koncentrační tábory, ve kterých bezmezně trpí a umírají miliony lidí, ospravedlněny tím, že jsou užitečné pro společnost? Anebo máme říci, že společnost nemá ve vztahu k nám žádná práva, že daně, vojenská služba, ba i policejní dopravní předpisy jsou morálně neoprávněné, že vůči nějaké fikci, státu, nemůžeme mít žádné povinnosti?

Zdravý lidský rozum se zpěčuje přijmout kteroukoli z těchto krajních tezí. Předfilosofickému, jednoduchému člověku se zdá být jasné, že individuum, jednotlivec má vlastní práva – že však musí mít vůči společnosti též povinnosti a že ani on ani ona nejsou nějaké fikce nebo „momenty“. To si myslíme – jak se mi alespoň zdá – všichni. Jak však je možno tuto víru – či lépe toto nahlédnutí – filosoficky objasnit a ospravedlnit?

Takové vysvětlení a ospravedlnění skutečně existuje, a to pokud jde o jeho teoretické základy, již u Aristotela. Opírá

* George Orwell: „1984“. Čes. vyd. Köln, Index 1984, s. 214. (Pozn. překl.)

se jako všechny sociální nauky o určité pojetí kategorií. Podle něho jsou reálné nejen substance, a to reálné v plném slova smyslu, jakožto primární reality, nýbrž také vztahy. To sice nejsou žádné věci, nejsou to substance, nicméně jsou přece jen *zde*; skutečně patří k substancím a spojují je navzájem. Z toho vyplývá hned dvojí důsledek. Nejprve to, že jedinou *plnou* realitou ve společnosti jsou jednotliví lidé. Za druhé to, že společnost je něco víc než součet jednotlivých lidí. Obsahuje totiž kromě nich jednak reálné mezilidské vztahy, jednak vztahy lidí ke společnému cíli.

K tomu ještě přistupuje druhá fundamentální nauka. Uvedené vztahy, jež nás ve společnosti spojují, se přece nevznášejí ve vzduchu. Mají v něčem základ, a to v jednotlivém člověku. Toto něco, co je umožňuje, je lidem společné, a pojato dynamicky, tj. eticky, je to obecné blaho jako jistý aspekt blaha jednotlivcova, o něž lidé nejen společně usilují, ale které je také pouze společně dosažitelné.

Takto jsou v této nauce zahrnuty obě stránky antinomie, aniž z toho vyplývají jednostranné koncepce. Posledním pozemským cílem jakéhokoli společenského jednání, každé politiky, zůstává pouze a výhradně jednotlivý člověk. Tohoto cíle však může být dosaženo jenom tak, že uznáme realitu společnosti a jejího vlastního cíle. Avšak tento cíl je zdůvodněn blahem jednotlivce. Povinnosti, které plníme ve vztahu ke společnosti, jsou pravými povinnostmi – zavazují nás touž mravní silou jako povinnosti, které máme vůči jednotlivcům – neboť společnost není žádná fikce. Ale přitom zůstává nástrojem pro naplnění jednotlivého lidského osudu.

Zdá se mi, že individualismus dnes už není nijak významným učením. Velký spor, který probíhá na pozadí zápasu stran a – bohužel – i rachotu bomb, zásadní dialog o postavení člověka ve společnosti se vede mezi naukou Aristotelovou a Hegelovou. Jen zřídkakdy bylo v dějinách tak jasně vidět jako dnes, jak strašlivou, životodárnou i ničivou silou mohou být velké filosofie. Dnes je možná důležitější než kdy jindy, aby si každý myslící člověk udělal jasno o svém místě v této zdánlivě tak abstraktní, a přece tak palčivě významné oblasti.